

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

Conflict or Hope: A Dialogue between Tragic Existence and Wayfaring Being

Elham Sadat Karimi Douraki¹ , Ahmad Ebadi²

¹ Ph.D. in philosophy, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. e.karimi3430@gmail.com

² Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran (**Corresponding Author**). a.ebadi@theo.ui.ac.ir

Abstract

This article explores the inseverable link between ontology and anthropology through a comparative dialogue between the conflict-based metaphysics of Schelling and the unity-centered philosophy of Mulla Sadra. The fundamental answer each provides to the problem of "unity and multiplicity" gives rise to two distinct destinies for the "human condition" and two different modes of ethical life. In Schelling's system, the "active Ground" is the source of positive evil and inherent conflict. This metaphysics culminates in a "Tragic Existence," where humanity is locked in a relentless struggle with evil within the abyss of freedom, and ethics becomes a dreadful act of decision-making. Conversely, Sadrian philosophy regards evil as privative, arising from "passive quiddity". This perspective leads to a "Wayfaring Being," a hopeful sojourner advancing toward perfection via "substantial motion," for whom ethics is a purifying ascetic discipline. The research demonstrates that this fateful divergence stems from a core metaphysical choice: whether to conceive of the principle of limitation (Schelling's Ground versus Sadra's quiddity) as a positive force or a privative one. This foundational ontological decision is shown to directly determine two different understandings of freedom, ethics, and ultimately, human destiny.

Keywords: Philosophical Anthropology, Existence, Evil, Ground, Gradational Unity of Being, Schelling, Mulla Sadra.

Received: 2025/08/24; **Revision:** 2025/09/02; **Accepted:** 2025/09/03; **Published online:** 2025/09/15

▣ Karimi Douraki, E. S., Ebadi, A. (2025). Conflict or Hope: A Dialogue between Tragic Existence and Wayfaring Being. *Journal of Religious Thought*, 25(3), 37-52.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2025.54079.3275>

▣ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction & Problem Statement

Every metaphysical system offers an answer to the fundamental question: "What does it mean to be human?" A philosophy's formulation of the relationships between Unity and Multiplicity, Good and Evil, and Necessity and Freedom directly shapes the meaning of human destiny and ethical life. This research explores this inextricable link between ontology and anthropology through a comparative dialogue between two luminaries of Eastern and Western thought: Friedrich W. J. Schelling, representing a pivotal moment in German Idealism, and Mulla Sadra, the founder of Transcendent Theosophy. The study investigates how their opposing metaphysical responses to the age-old dilemma of Unity and Multiplicity lead to two entirely distinct anthropologies. Schelling's metaphysics of "conflict," which views evil as a positive force, situates the human in a "Tragic Existence." In contrast, Mulla Sadra's metaphysics of "unity," which treats evil as privative, paves the way for a "Wayfaring Being." This paper identifies the fateful point of divergence between these worldviews and traces its consequences for understanding freedom, ethics, and the purpose of human life. The central hypothesis is that this divergence stems from a fundamental metaphysical choice concerning the nature of the "principle of limitation": whether it is conceived as active and positive (Schelling's *Grund*) or as passive and privative (Sadra's Quiddity).

Methodology

This research employs an analytical-comparative methodology. The first stage involves a textual analysis of primary sources notably Schelling's *Philosophical Investigations into the Essence of Human Freedom* and Mulla Sadra's *The Transcendent Theosophy* to independently reconstruct the metaphysical foundations of each system. This includes explicating key concepts such as Schelling's "Ground" and "Existence," and Sadra's "Primacy of Being," "Gradational Unity of Being," and "Substantial Motion." In the second stage, the distinct anthropology and ethical system arising from each metaphysical framework are deduced and systematically juxtaposed. This comparison aims not only to reveal differences but also to uncover a deep structural homology in their approach to a shared problem, ultimately highlighting the key metaphysical choice that separates their philosophical paths.

Discussion

The core of the paper is organized around two central paradigms:

A) Schelling's Tragic Existence: The Struggle in the Rift of Being Schelling's philosophy emerges from the crisis of reconciling a rational system with radical freedom in German Idealism. His solution is to conceive of being itself as inherently dualistic and fraught with tension. Within the Absolute, he distinguishes two principles: the "Ground" (*Grund*), a dark, unconscious, self-willing, and contractive drive, and "Existence" (*Existenz*), a luminous, rational, universal, and expansive principle. Reality is the stage for the eternal conflict between these forces, a metaphysics with direct implications for the human condition:

- **Evil as a Positive Force:** Evil is not a mere absence of good but a real, active force arising from the rebellion of the self-willed "Ground" against the universal will of "Existence."

- **Freedom as a Formidable Possibility:** Freedom is not simply the capacity for good but the "capacity for good *and* evil" an un-grounded ability for choice that places the human before the abyss of a momentous decision.

- **The Human as the Site of the Rift:** The human being is the locus where this cosmic conflict becomes self-conscious. They are the battleground for these opposing wills, rendering their condition inherently tragic.

- **Ethics as a Heroic Battle:** Ethical life is not the tranquil adherence to rules but a perpetual standing within this rift, an enduring of tension, and a heroic effort to establish a fragile harmony.

B) Mulla Sadra's Wayfaring Being: The Journey Through the Levels of Being In stark contrast, Sadra's Transcendent Theosophy presents a metaphysics of unity and harmony. Through the principle of the "Primacy of Being", Sadra asserts that reality is Being itself. He explains multiplicity through the theory of "Gradational Unity of Being" the idea that Being is a single reality manifesting in different

degrees of intensity. In this system, the principle of limitation is "Quiddity", a secondary, conceptual, and passive construct. This ontology leads to a profoundly different anthropology and ethics:

- **Evil as Privation:** Evil has no independent existence; it is merely the "absence of perfection" stemming from the limitations of quiddity at the lower levels of being.

- **Freedom as a Process of Perfection:** Freedom is not a rupture from necessity but its highest stage. It is the human capacity to consciously direct the "Substantial Motion" of one's soul toward perfection.

- **The Human as a Wayfarer:** The human being is a microcosm who potentially contains all levels of existence. Life is an existential journey a spiritual wayfaring to actualize these levels and ascend the ladder of being.

- **Ethics as Self-Purification:** Ethical life is a spiritual discipline aimed at removing the veils of quiddity and overcoming privative obstacles to attain the highest possible degree of existence, resolving tension in an ultimate unity with Reality.

Conclusion

This research demonstrates that the choice between the "Tragic Existence" and "Wayfaring Being" paradigms is rooted in a key metaphysical decision: whether the principle of limitation is conceived as positive and active (Schelling's Ground) or privative and passive (Sadra's Quiddity). This choice directly shapes opposed conceptions of evil, freedom, and the ethical goal. The dialogue thus presents two paths for the human condition: one that accepts intrinsic conflict to affirm tragic freedom, and another that, through a harmonious order, offers a hopeful journey toward perfection. The research opens new horizons by posing a final question: is a third way possible that can reconcile the tragic depth of freedom with the hope for perfection?

ستیز یا امید: گفتگوی اگزیستانس تراژیک و هستی سالکانه

الهام سادات کریمی دورکی^۱ ID، احمد عبادی^۲ ID

^۱ دانش‌آموخته دکتری فلسفه، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

e.karimi3430@gmail.com

^۲ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول).

a.ebadi@theo.ui.ac.ir

چکیده

نوشتار حاضر، پیوند گسست‌ناپذیر میان هستی‌شناسی و انسان‌شناسی را در گفتگویی تطبیقی میان متافیزیک «ستیز» بنیان‌شلینگ و «وحدت» محور ملاصدرا را می‌کاود. پاسخ بنیادین این دو به معضل «وحدت و کثرت»، به دو سرنوشت متمایز برای «وضعیت انسان در جهان» و دو شیوه زیست اخلاقی راه می‌برند. در نظام شلینگی، «بنیاد فعال»، منشأ شرّ ایجابی و ستیز ذاتی در متن واقعیت است. این متافیزیک به «اگزیستانس تراژیک» می‌انجامد: انسانی که در مفاک آزادی با شر در نبرد بی‌امان است و اخلاق برای او یک «تصمیم‌گیری» هولناک است. در مقابل، حکمت صدرایی شر را امری عدمی و برآمده از «ماهیت منفعل» می‌داند. این نگاه به «هستی سالکانه» راه می‌برد: انسان، سالکی امیدوار در مسیر «حرکت جوهری» به سوی کمال است و اخلاق برای او «ریاضتی» تهذیبی است. دستاورد اصلی پژوهش، ضمن صورت‌بندی دقیق و متمایز این دو الگوی انسان‌شناختی به‌عنوان دو راهکار بنیادین برای فهم وضعیت انسان، نشان می‌دهد که نقطه افتراق سرنوشت‌ساز میان آن‌ها، یک انتخاب متافیزیکی کلیدی است: ایجابی یا عدمی دانستن اصل محدودیت (بنیاد در برابر ماهیت). بنابراین، این گفتگو آشکار می‌سازد که چگونه یک تصمیم بنیادین هستی‌شناختی، بیش‌از آنکه یک رویارویی صرف باشد، به‌نحو مستقیم دو معنای متفاوت از آزادی، اخلاق و سرنوشت انسان را رقم می‌زند.

واژگان کلیدی: انسان‌شناسی فلسفی، اگزیستانس، شر، بنیاد، وحدت تشکیکی، شلینگ، ملاصدرا.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴

□ کریمی دورکی، الهام سادات؛ عبادی، احمد (۱۴۰۴). ستیز یا امید: گفتگوی اگزیستانس تراژیک و هستی سالکانه. *اندیشه دینی*، ۳۷(۳)، ۵۲-۳۷.

doi <https://doi.org/10.22099/irt.2025.54079.3275>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

۱-۱. طرح مسأله در افق دو سنت فکری

هر نظام متافیزیکی، در ژرف‌ترین لایه‌های خود، تنها طرحی انتزاعی از ساختار هستی نیست، بلکه همزمان، پاسخی است به این پرسش انضمامی و گریزناپذیر که «انسان بودن به چه معناست؟». شیوه‌ای که یک فلسفه، نسبت میان «وحدت و کثرت»، «ضرورت و آزادی» و «خیر و شر» را می‌اندیشد، به‌طور مستقیم، افق امکان‌های وجودی انسان و معنای زیست اخلاقی او را تعیین می‌کند. از این رو، هر هستی‌شناسی، در نهایت، به یک انسان‌شناسی فلسفی می‌انجامد و هر متافیزیکی، شیوه‌ای از «اگزیستانس»^۱ را پیش می‌نهد. تاریخ فلسفه، در حقیقت، صحنه رویارویی با پرسش‌هایی ازلی است که در هر عصری جامه‌ای نو به تن می‌کنند و یکی از بنیادین‌ترین این پرسش‌ها، معضل «وحدت و کثرت» یا چگونگی نسبت «امر مطلق» با «جهان متکثر» است. چگونه می‌توان از یک‌سو به اصلی واحد، نامشروط و کامل (خداوند) اذعان کرد و از سوی دیگر، کثرت، تناهی، حرکت و به‌ویژه حضور گزنده «شر» و «آزادی» انسانی را در این جهان تبیین نمود؟

دو سنت فکری سترگ، ایده‌آلیسم آلمانی در غرب و حکمت متعالیه در شرق، هریک با تمام توان مفهومی خود با این پرسش بنیادین دست‌وپنجه نرم کرده‌اند. این پژوهش در پی آن است که این پیوند گسست‌ناپذیر میان متافیزیک و انسان‌شناسی را در یک گفت‌وگوی تطبیقی میان دو نماینده برجسته این دو سنت، یعنی فریدریش ویلهلم یوزف شلینگ^۲ (۱۸۵۴-۱۷۷۵ م) و صدرالدین محمد شیرازی (ملاصدرا) (۹۷۹-۱۰۵۰ ق) بکاود و نشان دهد که چگونه دو پاسخ متافیزیکی متفاوت، ناگزیر به دو انسان‌شناسی و دو سرنوشت کاملاً متمایز برای انسان می‌انجامد. این انتخاب، مبتنی بر یک ضرورت فلسفی است. هر دو متفکر، نماینده یک نقطه عطف درون‌گفتمانی در سنت فکری خویش هستند. شلینگ با وارد کردن امر تاریک و غیرعقلانی (بنیاد)، ایده‌آلیسم عقل‌گرای محض را به چالش می‌کشد و آن را به‌سوی اگزیستانسیالیسم سوق می‌دهد. ملاصدرا نیز با تلفیق برهان، عرفان و قرآن، فلسفه‌ی مضاف را به ساحتی نو (حکمت متعالیه) ارتقاء می‌دهد. هر دو در تلاش‌اند تا «صیورت» و «واقعیت انضمامی» را در دل یک نظام متافیزیکی جامع بگنجانند. بنابراین، مقایسه این دو، نه تنها یک هم‌نشینی تاریخی، که مواجهه دو راهکار بنیادین برای حل یک مسأله مشترک است.

۱-۱-۱. بحران آزادی در نظام ایده‌آلیسم آلمانی

ایده‌آلیسم آلمانی، که نقطه اوج فلسفه مدرن پس از کانت به‌شمار می‌رود، با معضلی بنیادین روبه‌رو بود که می‌توان آن را «تعارض میان نظام و آزادی» نامید (Heidegger, 1985, p. 42; Pinkard, 2002, pp. 120-125). از یک‌سو، میراث تفکر عقل‌گرای مدرن، از لایب‌نیتس تا کانت، فلسفه را به‌سوی ساختن یک «نظام»^۳ جامع، عقلانی و ضروری سوق می‌داد؛ نظامی که در آن، هر جزء جایگاه منطقی خود را در کل داشته باشد و همه‌چیز براساس اصلی واحد قابل تبیین باشد. از سوی دیگر، تجربه مدرن از سوژه انسانی، به‌ویژه پس از انقلاب فرانسه، بر آزادی فردی به‌مثابه امری خودانگیخته، بی‌بنیاد و گسسته از هر پیوند ضروری تأکید می‌کرد. چگونه می‌توان این دو را آشتی داد؟ چگونه می‌توان نظامی برای آزادی بنا کرد، بی‌آنکه یا آزادی در ضرورت‌های نظام حل شود و یا نظام در برابر خودانگیختگی آزادی فرو پاشد؟ این پرسش، قلب تپنده متافیزیک پساکانتی بود (شلینگ، ۱۳۹۵ ش، صص ۴۵-۵۲؛ Heidegger, 1985, p. 46).

در این میان، فریدریش شلینگ، که اغلب به‌نادروستی در مقام حلقه واسطی میان فیخته^۴ و هگل^۵ نگریسته می‌شود، جایگاهی بس رفیع‌تر و بنیادین‌تر دارد. مارتین هایدگر^۶ او را به‌سبب خلاقیت و جسارت فکری‌اش، «بارزترین و خلاق‌ترین اندیشمند تمام این دوران از فلسفه آلمانی» می‌داند (Heidegger, 1985, p. 84)؛ متفکری که توانست ایده‌آلیسم را از درون با مبانی خود درگیر سازد و آن را به ورای مرزهایش بکشانند. اثر دوران‌ساز او، پژوهش‌های فلسفی در باب ذات آزادی/انسان^۷ (۱۸۰۹)، که هایدگر آن را «بزرگترین دستاورد» شلینگ و «یکی از عمیق‌ترین آثار فلسفه غربی» می‌خواند (هایدگر، ۱۳۸۸ ش، ص ۲۱۴؛ Heidegger, 1985, p. 43)، دقیقاً در کانون همین بحران نوشته شد. این رساله که در بحبوحه تلاطم‌های سیاسی اروپا و شکست‌های پروس در برابر ناپلئون به رشته تحریر درآمد، تلاشی است جسورانه برای اندیشیدن به امکان «نظام آزادی» (Heidegger, 1985, p. 51).

1. Existence
2. Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von
3. System
4. Johann Gottlieb Fichte (1762-1814)
5. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770- 1831)
6. Martin Heidegger (1976-1889)
7. *The Philosophical Studies of the Essence of Human freedom*

راه‌حل شلینگ، بازاندیشی رادیکال در مفاهیم کلیدی متافیزیک بود. او برای فهم آزادی، به سراغ واقعیتی رفت که ایده‌آلیسم عقل‌گرای پیش‌از او در برابر آن درمانده بود: واقعیت «شر»^۸. ایده‌آلیسم تا آن زمان، آزادی را عمدتاً به‌مثابه «خودآیینی عقل»^۹ یا «توانایی انجام خیر» می‌فهمید. اما شلینگ با طرح مفهومی زنده‌تر و واقعی‌تر از آزادی، آن را «امکانی برای خیر و شر» تعریف کرد (شلینگ، ۱۳۹۸، صص ۶۴-۶۵). این «و»^{۱۰} پیوندهنده، سرنوشت‌ساز بود و پرسش از شر را از حوزه اخلاق به متافیزیک منتقل کرد. شر نزد شلینگ دیگر امری عدمی یا فقدان خیر^{۱۱} نیست؛ بلکه یک قوه ایجابی^{۱۲}، واقعی و دارای خاستگاهی متافیزیکی در خود ساختار هستی است (شلینگ، ۱۳۹۸، صص ۶۵-۶۶). او برای تبیین این امر، به تمایزی بنیادین در مرکز امر مطلق قائل شد: تمایز میان «بنیاد»^{۱۳}، به‌مثابه وجه تاریک، ناخودآگاه و خودخواهانه هستی، و «وجود»^{۱۴}، به‌مثابه وجه روشن، عقلانی و کلی آن. واقعیت، در این نگاه، صحنه «ستیز»^{۱۵} ازلی این دو قوه است و شر، از طغیان بنیاد علیه وجود برمی‌خیزد (شلینگ، ۱۳۹۸، صص ۷۶؛ Heidegger, 1985, p. 108). این متافیزیک ستیز، چنانکه خواهیم دید، به تصویری تراژیک^{۱۶} از وضعیت انسان در جهان می‌انجامد. درست در نقطه مقابل این متافیزیک ستیز و جهان‌بینی تراژیک، حکمت متعالیه با محوریت اندیشه ملاصدرا قرار دارد که پاسخی کاملاً متفاوت به معضل وحدت و کثرت و جایگاه انسان در هستی ارائه می‌دهد. برای درک عمق تقابل این دو دیدگاه، اکنون از جهان پرتلاطم ایده‌آلیسم آلمانی به نظام هماهنگ حکمت صدرایی گذار می‌کنیم تا بنیادهای متافیزیکی بدیل آن را بکاویم.

۲-۱-۱. نظام وحدت در حکمت صدرایی

درسوی دیگر این گفتگو، فلسفه صدرایی قرار دارد که می‌توان آن را نقطه اوج و جامع‌ترین نظام فلسفی در تاریخ تفکر اسلامی دانست. ملاصدرا نیز با معضل بنیادین «وحدت و کثرت» و نسبت امر مطلق با جهان متکثر روبه‌رو بود، اما پاسخی که او ارائه داد، راهی کاملاً متفاوت را پیمود. او با طرح اصل «اصالت وجود»، کل بنای متافیزیک را بر این بنیاد استوار ساخت که حقیقت اصیل و خارجی، نه ماهیت‌ها، بلکه خود «وجود» است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۳۸). این اصل، به او اجازه داد تا از کثرت‌انگاری ماهوی عبور کرده و به سراغ وحدت حقیقت هستی برود.

اما این وحدت چگونه با کثرت موجودات سازگار است؟ پاسخ ملاصدرا در نظریه «وحدت تشکیکی وجود» نهفته است. بر این اساس، وجود، حقیقتی واحد اما دارای مراتب شدید و ضعیف، و کامل و ناقص است (مطهری، ۱۳۶۳، ص ۱۵۵؛ دینانی، ۱۳۸۵، ج ۲، صص ۱۱۲-۱۱۸). کثرتی که در عالم مشاهده می‌شود، کثرت وجودات متباین نیست؛ بلکه کثرت تجلیات و ظهورات همان یک حقیقت واحد است که در هر مرتبه‌ای، حدی از کمال را به نمایش می‌گذارد. در این نظام طولی و هماهنگ، اصل محدودیت و نقص، نه یک قوه فعال و ایجابی، بلکه امری اعتباری و منفعل به‌نام «ماهیت» است. ماهیت، حد هر مرتبه از وجود است و منشأ نقص‌ها و شرور به‌شمار می‌آید. از این‌رو، شر در حکمت متعالیه، امری عدمی است؛ یعنی شر، فی‌نفسه وجود ندارد؛ بلکه عبارت است از «فقدان» کمالی که شایسته یک موجود است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۵۸). این متافیزیک وحدت و مراتب، جهانی هماهنگ، غایتمند و پویا را به تصویر می‌کشد که در آن، هر موجودی در مسیر «حرکت جوهری» به‌سوی کمال وجودی خویش در حرکت است.

با توجه به این دو پس‌زمینه متافیزیکی کاملاً متمایز، مسأله اصلی این مقاله با وضوح بیشتری رخ می‌نماید: چگونه این دو هستی‌شناسی -یکی مبتنی بر «شکاف و ستیز» و دیگری مبتنی بر «وحدت و مراتب»- به دو تلقی کاملاً متفاوت از «وضعیت انسان در جهان» می‌انجامند؟ به‌بیان دقیق‌تر، این پژوهش در پی تبیین دو پرسش بنیادین است:

نخست، پیوند ضروری و ساختاری میان متافیزیک شر در اندیشه شلینگ و ملاصدرا با انسان‌شناسی برآمده از آن واکاوی شود. در این راستا، نشان داده می‌شود که چگونه تلقی ایجابی از شر در نظام شلینگ به یک «اگزیزتانس تراژیک» منتهی می‌شود که در آن، آزادی امری هولناک و اخلاقی، نبردی قهرمانانه است و در مقابل، تلقی عدمی از شر در حکمت متعالیه، راه را برای یک «اگزیزتانس سالکانه» هموار می‌سازد که در آن، آزادی، صیرورتی تکاملی و اخلاقی، سلوکی تهذیبی است. دوم، پیامدهای انضمامی و متفاوت این دو انسان‌شناسی برای

8. Evil

9. Autonomy of Reason

10. Privatio Boni/ Privation of The Good

11. Positive and Active Force

12. Grund/ Ground

13. Existenz/ Existence

14. Streit

15. Tragic

فهم سرنوشت، معنای زندگی و غایت اخلاقی انسان تحلیل و بررسی می‌شود. فرضیه ما آن است که این گفت‌وگو، به‌رغم تفاوت‌های بزرگ تاریخی و مفهومی، نه‌تنها یک هم‌ساختاری در شیوه مواجهه با معضل شر و آزادی را آشکار می‌سازد، بلکه در نهایت، پرده از دو راه کاملاً متمایز و دو انتخاب بنیادین برای فهم وضعیت انسان در جهان» برمی‌دارد: راهی که به‌بهای پذیرش یک ستیز بنیادین، به آزادی تراژیک انسان وفادار می‌ماند، و راهی که با تبیین یک نظام هماهنگ، به انسان، امید سلوک و استكمال را ارزانی می‌دارد.

۲. دو بنیاد متافیزیکی: ستیز و وحدت

برای آنکه بتوانیم به پیامدهای انسان‌شناختی دو نظام فکری شلینگ و ملاصدرا راه یابیم و دو شیوه اگزیستانس برآمده از آن‌ها را بکاوییم، نخست باید بنیان‌های متافیزیکی هریک را به‌طور مستقل و با عمق کافی پی‌ریزی کنیم. در ادامه، ابتدا به جهان پرتلاطم ایده‌آلیسم آلمانی قدم می‌گذاریم تا متافیزیک شلینگ به‌مثابه اندیشیدن به «شکاف هستی»^{۱۶} را تبیین کنیم و سپس، به نظام هماهنگ حکمت متعالیه خواهیم پرداخت تا آن را به‌مثابه اندیشیدن به «مراتب وجود» به تصویر بکشیم.

الف) متافیزیک ستیز

فلسفه شلینگ در رساله آزادی، از دل یک بحران سر بر می‌آورد؛ بحران آشتی دادن «نظام» با «آزادی»^{۱۷} که کل ایده‌آلیسم آلمانی را به چالش کشیده بود (Heidegger, 1985, p. 183). اگر نظام، عرصه وحدت، ضرورت و شفافیت عقلانی است، آزادی انضمامی، با امکان دهشتناک انتخاب شر، گویی همان گسست و امر رام‌نشدنی است. شلینگ برای حل این معضل، به‌جای آنکه یکی را به نفع دیگری حذف کند، خود «هستی» را امری ذاتاً دوگانه و پُر تنش می‌اندیشد. این تنش، از بنیادی‌ترین لایه واقعیت، یعنی از دل یک «بنیاد»^{۱۸} یا بی‌بنیادی نخستین برمی‌خیزد (Heidegger, 1985, p. 174). این نابنیاد، یک عدم محض نیست، بلکه آن وضعیت نخستین «لااقضایی» یا «بی‌تفاوتی مطلق» است که پیش از هر تمایزی، از جمله تمایز میان هستی و نیستی، قرار دارد. این مغاک بی‌بنیاد، شرط امکان آزادی رادیکال است؛ زیرا اگر بنیاد نهایی هستی، خود، از پیش متعین و ضرورتاً مقید به خیر می‌بود، دیگر جایی برای یک انتخاب واقعی و بی‌بنیاد باقی نمی‌ماند (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۱۱۲؛ Heidegger, 1985, p. 68).

این بی‌بنیادی نخستین، در خود باقی نمی‌ماند، بلکه در نخستین حرکت خود، به دو اصل متقابل اما مکمل، یعنی بنیاد و وجود، منقسم می‌شود (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۷۴). هایدگر این تمایز را «شکاف هستی» می‌نامد و آن را کانون حقیقی تفکر شلینگ می‌داند (Heidegger, 1985, p. 108). این دو، نه دو جوهر جدا، که دو «قوه»^{۱۹} یا دو «اراده»^{۲۰} متقابل در دل یک صیروت واحد هستند:

بنیاد: این مفهوم به وجه تاریک، ناخودآگاه، بالقوه و خودخواهانه هستی اشاره دارد. «بنیاد»، آن اشتیاقی کور و سیری‌ناپذیری است که می‌خواهد همه‌چیز را در خود منقبض کند و به وحدتی بی‌تمایز برساند (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۷۴ و Heidegger, 1985, p. 124). این همان نیروی «طبیعت در خدا» است؛ چیزی که در خداست، اما خود خدا (به‌منزله وجود بالفعل و آگاه) نیست. این، «اراده جزئی»^{۲۱} یا اراده معطوف به خود است که در تقابل با «اراده کلی»^{۲۲} قرار می‌گیرد (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۷۴).

وجود: این مفهوم در برابر بنیاد قرار می‌گیرد و به‌وجه روشن، آگاه، بالفعل و گسترش‌یابنده هستی دلالت دارد. «وجود»، همان «کلمه»^{۲۳} یا «عقل» است که می‌خواهد از بنیاد فراتر رود، آن را صورت بخشد، روشن کند و به وحدتی متعالی برساند. این همان اراده کلی و «عشق»^{۲۴} است که می‌خواهد از طریق آشکار ساختن خود در دیگری (بنیاد)، به خودآگاهی و فعلیت برسد (Heidegger, 1985, p. 127).

واقعیت، در این نگاه، چیزی جز «ستیز» ازلی و آشتی‌ناپذیر این دو نیرو نیست (شلینگ، ۱۳۹۸، ص ۷۵). این دو، در وحدتی پُر تنش قرار دارند؛ هیچ‌یک بدون دیگری ممکن نیست و هریک، شرط تحقق دیگری است. مهم‌ترین پیامد این متافیزیک پُر تنش، ایجابی دانستن «شر» است. شر، دیگر یک امر عدمی و فقدان خیر نیست، بلکه یک قوه فعال و واقعی است که از طغیان اراده خودخواهانه «بنیاد» علیه اراده

16. Seyn-fuge/ The Jointure of Being

17. Freiheit/ Freedom

18. Ungrund/ Groundless

19. Potenz/ Potence

20 . Will

21. Particular Will

22. Universal Will

23. Logos

24. Liebe/ Love

کلی «وجود» برمی‌خیزد. این ساختار، جهانی را به تصویر می‌کشد که ذاتاً دوگانه، دراماتیک و صحنه یک نبرد بنیادین است؛ نبردی که، در وجود انسان به اوج خودآگاهی خود می‌رسد.

ب) متافیزیک وحدت

در مقابل جهان پُرتنش شلینگ، حکمت متعالیه، متافیزیکی از «وحدت» و «هماهنگی» را پیش می‌نهد. ملاصدرا، با یک انقلاب در تاریخ فلسفه اسلامی، کل بنای متافیزیک را بر اصل «اصلت وجود» استوار می‌سازد. بر این اساس، حقیقت عینی و اصل در عالم، نه «ماهیت» و چیستی اشیاء، که خود «وجود» است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۳۸). ماهیت، امری ثانوی، اعتباری و «ظَلّ» یا سایه وجود به شمار می‌آید. این گذار، تنها یک جابه‌جایی مفهومی نیست؛ بلکه کل چشم‌انداز متافیزیکی را دگرگون می‌کند و زمینه را برای شکل‌گیری نظامی فراهم می‌آورد که در آن، هستی، نه یک مفهوم ایستا و انتزاعی، که یک حقیقت واحد، پویا و دارای مراتب است.

برای تبیین نسبت این «وحدت» حقیقت هستی با «کثرت» بی‌شمار موجودات در عالم، ملاصدرا نظریه «وحدت تشکیکی وجود» را پیش می‌نهد. براساس این نظریه، وجود، حقیقتی واحد است، اما این حقیقت واحد در مراتب مختلف با «شدت و ضعف» یا «کمال و نقص» متفاوت تحقق و تجلی می‌یابد (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۳۵). کثرتی که در عالم مشاهده می‌شود، نه کثرت وجودات متباین و جدا از هم، که کثرت «تجلیات» و «ظهورات» همان حقیقت واحد وجود است. به تعبیری، «تشکیک وجود همان چیزی است که وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت را توجیه می‌کند» (مطهری، ۱۳۶۳ش، ص ۱۵۵).

در این نظام، اصل محدودیت و نقص، نه یک نیروی فعال و دارای اراده، که امری منفعل و اعتباری به نام «ماهیت» است. ماهیت، «حد» هر مرتبه از وجود است و خود، هیچ‌گونه تحقق در خارج ندارد (طباطبایی، ۱۳۸۶ش، ص ۲۲). پیامد مستقیم این نگاه، عدمی دانستن شر است. شُرور، ناشی از محدودیت‌ها و نقص‌های ماهوی در مراتب پایین‌تر وجود هستند و وجود، از آن‌جا که وجود است، خیر محض است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، ص ۵۹). این ساختار، جهانی را به تصویر می‌کشد که به‌نحو ذاتی واحد، هماهنگ و دارای نظامی طولی و غایت‌مند است. با استقرار این دو بنیاد متافیزیکی متفاوت -یکی مبتنی بر ستیز و دیگری بر وحدت- اکنون می‌توانیم به تحلیل پیامدهای مستقیم آن‌ها برای فهم وضعیت انسان بپردازیم. بحث را با تبیین جهان‌بینی تراژیک شلینگ آغاز می‌کنیم تا ببینیم چگونه متافیزیک شکاف، انسان را در مرکز یک نبرد کیهانی قرار می‌دهد.

۳. اگزیستانس تراژیک: نبرد کیهانی انسان

متافیزیک «شکاف و ستیز» شلینگ، به یک انسان‌شناسی عمیقاً دراماتیک و تراژیک می‌انجامد. انسان در این نظام، نه موجودی آرام در یک نظام هماهنگ، که عرصه ظهور همان ستیز بنیادینی است که در تار و پود هستی تنیده شده است. او نقطه‌ای است که در آن، دو اراده کیهانی رویاروی یکدیگر قرار می‌گیرند و سرنوشت او در گروی تصمیمی است که در این میان اتخاذ می‌کند. این تلقی از انسان را می‌توان در سه محور اصلی تحلیل کرد: آزادی به‌منزله امکانی هولناک، انسان به‌مثابه جایگاه شکاف، و اخلاق به‌مثابه نبردی قهرمانانه.

الف) آزادی: امکانی هولناک

شلینگ با گسست از سنت ایده‌آلیستی پیش از خود، تعریفی رادیکال و نو از آزادی ارائه می‌دهد. برای کانت و فیخته، آزادی عمدتاً در معنای مثبت «خودآیینی عقل»^{۲۵} فهمیده می‌شد؛ یعنی توانایی سوژه برای وضع قانون برای خویش و عمل بر طبق آن. در این نگاه، آزادی حقیقی، ضرورتاً با خیر و قانون اخلاقی پیوند خورده است. اما شلینگ این تلقی را مفهومی «صوری»^{۲۶} و ناکافی می‌داند (کانت، ۱۳۹۱ش، ص ۱۰۵؛ Heidegger, 1985, p. 125). او در مقابل، تصور واقعی و حیاتی از آزادی را پیش می‌نهد که عبارت است از «توانایی (امکان) خیر و شر» (شلینگ، ۱۳۹۸ش، ص ۶۴).

این «و»ی پیونددهنده، به تعبیر هایدگر، سرنوشت‌ساز است و ایده‌آلیسم را به مرزهای خود می‌رساند. آزادی دیگر یک موهبت آرام و تضمین‌شده برای حرکت به‌سوی کمال نیست؛ بلکه یک «امکان هولناک»^{۲۷} است؛ امکانی که بنیاد در همان نابینا شدن نخستین دارد که ورای هرگونه ضرورت و تمایز از پیش تعیین‌شده‌ای ایستاده است. اگر آزادی تنها توانایی انجام خیر بود، در آن صورت یک ضرورت دیگر، هرچند متعالی، بیش نبود. اما آزادی راستین، آزادی برای انتخاب شر نیز هست؛ یعنی توانایی طغیان علیه نظم کلی هستی و فرورفتن در اراده خودخواهانه بنیاد (عبادی و کریمی دورکی، ۱۴۰۲ش، صص ۱۱۹-۱۲۰).

25. Autonomie

26. Formal

27. Terrifying possibility/ Dreadful possibility

این آزادی، باری سنگین بر دوش انسان است. هایدگر در تفسیر خود بر شلینگ، این نکته را چنین صورت‌بندی می‌کند: «آزادی در اینجا نه ویژگی انسان، بلکه برعکس، انسان در بهترین حالت ویژگی آزادی است» (Heidegger, 1985, p. 9). این بدان معناست که انسان مالک و صاحب اختیار آزادی نیست، بلکه خود در معرض و در تملک این نیروی بنیادین و بی‌بنیاد قرار دارد. او موجودی است که در هر لحظه، در برابر مفاک یک امکان دوگانه ایستاده است. این وضعیت، به تلقی کی‌یرکگور^{۲۸} از «اضطراب»^{۲۹} بسیار نزدیک است، او اضطراب را واقعیت آزادی می‌داند و آزادی را امکان داشتن امکان‌ها تعریف می‌کند. به این معنا، انسان توانایی انتخاب میان امکان‌های مختلف را دارد (کی‌یرکگور، ۱۳۷۸ ش، ص ۵۲). اضطراب، سرگیجه‌ای است که انسان هنگام نگرستن به ژرفای امکانات بی‌بنیاد خویش تجربه می‌کند. این آزادی، نه یک انتخاب عقلانی میان گزینه‌ها، که یک تصمیم اگزیستانسیال و بی‌بنیاد است که سرنوشت وجودی او را رقم می‌زند.

ب) انسان: جایگاه شکاف

این امکان هولناک آزادی از کجا نشأت می‌گیرد؟ پاسخ شلینگ در ساختار متافیزیکی خود انسان نهفته است. اگر در ذات خدا، دو اصل بنیاد (اصل تاریک و خودخواه) و وجود (اصل روشن و کلی) در وحدتی ناگسستنی قرار دارند، در انسان، این وحدت افتراق‌پذیر می‌شود. انسان، آن موجود یگانه‌ای است که در او، «شکاف هستی» به‌منصه ظهور می‌رسد. او نقطه تلاقی و جایگاه ستیز میان «اراده سرخود»^{۳۰} برآمده از بنیاد و «اراده کلی» برآمده از وجود است.

این افتراق‌پذیری، شرط امکان شر است. در طبیعت غیرانسانی، اراده سرخود همواره تابع و مقهور اراده کلی است؛ حیوان طبق غریزه نوعی خود عمل می‌کند و نمی‌تواند از آن تخطی کند؛ اما در انسان، این دو اراده از یکدیگر جدا شده و در برابر هم قرار می‌گیرند. اراده سرخود انسان، به یمن روحی که در او دمیده شده، دیگر صرفاً یک غریزه کور نیست، بلکه به یک «خودآگاهی» دست می‌یابد و می‌تواند خود را به‌مثابه یک «خود»^{۳۱} مستقل، در برابر اراده کلی قرار دهد و آن را به چالش بکشد (شلینگ، ۱۳۹۸ ش، صص ۷۴-۷۶).

وضعیت انسان، وضعیت یک نبرد درونی و بی‌امان است. او هم «ژرف‌ترین مفاک» [جهنم] است؛ زیرا حامل نیروی تاریک بنیاد است، و هم «والا‌ترین آسمان» [بهشت] است؛ زیرا حامل نور الهی وجود است (شلینگ، ۱۳۹۸ ش، ص ۷۴؛ Heidegger, 1985, p. 84). این تلقی، انسان را به‌منزله موجودی ذاتاً دوسرشت و متناقض به تصویر می‌کشد. او نه فقط حیوانی ناطق، و نه روحی محض است، بلکه نقطه تلاقی تراژیک این دو نیروی متخاصم است. شخصیت او، چیزی جز شیوه‌ای که او این ستیز را مدیریت می‌کند و در آن موضع می‌گیرد، نیست.

ج) اخلاق: نبردی قهرمانانه

از چنین انسان‌شناسی تراژیکی، اخلاقی متناسب با آن برمی‌خیزد. اگر وضعیت انسان، ایستادن در شکاف هستی است، پس زیست اخلاقی نمی‌تواند پیروی آرام از مجموعه‌ای از قوانین ازپیش تعیین‌شده باشد. اخلاق در این نگاه، یک نبرد همیشگی و یک تصمیم‌گیری^{۳۲} خطیر است. زیست اخلاقی، به‌معنای ایستادن در این شکاف، تاب‌آوردن این تنش بنیادین، و تلاش مداوم برای برقراری یک هماهنگی شکننده میان دو اصل متخاصم است. در این نگاه، نه یک وضعیت ایستا و ازپیش‌موجود، که پیروزی دشوار و همواره موقت اراده کلی بر اراده سرخود است؛ پیروزی‌ای که همواره در معرض تهدید و واژگونی قرار دارد. و شر، نه یک فقدان یا نیستی، که طغیان فعالانه بنیاد و سلطه اراده خودخواهانه بر کل وجود فرد است. شر، وارونه ساختن اصول است؛ جایی که بنیاد (اراده جزئی) خود را به‌جای وجود (اراده کلی) می‌نشانند و مدعی حاکمیت می‌شود (Heidegger, 1985, p. 104؛ عبادی و کریمی دورکی، ۱۴۰۲ ش، ص ۱۱۸).

از این‌رو، زیست اصیل، یک زیست قهرمانانه است. انسان اخلاقی، قهرمانی است که با آگاهی از این مفاک درونی و با پذیرش کامل بار هولناک آزادی، مسئولیت انتخاب و تصمیم‌گیری را بر عهده می‌گیرد. او نه به‌دنبال آرامش، که در پی حفظ تعادل در دل طوفان است. او می‌کوشد تا هماهنگی از دست‌رفته را در وجود خویش، هرچند برای لحظه‌ای، بازآفریند. این، اخلاق یک سوژه تاریخی است که باید معنا را در دل یک واقعیت ذاتاً پُرتنش، بیافریند و هیچ تضمینی برای موفقیت نهایی ندارد. نبرد او پایانی ندارد و آرامش، تنها در آن سوی این اگزیستانس تراژیک متصور است.

28. Søren Kierkegaard (1855-1813)

29. Angst

30. Eigenwille/ Self-Will

31. Ego

32. Entscheidung/ Decision

باین حال، برای پرهیز از یک دوقطبی سازی مطلق، باید افزود که نظام شلینگ کاملاً فاقد امید به رستگاری نیست. در دل این ستیز، اصل وحدت بخش «عشق» قرار دارد که به مثابه والاترین واقعیت، دو اصل بنیاد و وجود را در بر گرفته و مانع از فروپاشی نهایی هستی می شود (شلینگ، ۱۳۹۷ش، صص ۸۳-۸۴). عشق، آن نیرویی است که می خواهد این دوگانگی را به وحدتی عالی تر برساند. گرچه این وحدت هرگز به طور کامل در این جهان محقق نمی شود و همواره شکننده است، اما افقی برای آشتی و امیدی برای رستگاری نهایی باقی می گذارد و از فرو غلتیدن کامل به یک تراژدی نیهیلیستی جلوگیری می کند (Heidegger, 1985, p. 177).

تصویر انسان شلینگی، جنگجویی قهرمان که بر لبه مغاک آزادی ایستاده، در تضادی آشکار با بدیل آن در حکمت متعالیه قرار می گیرد. برای درک کامل این تفاوت، اکنون به سراغ جهان بینی صدرایی می رویم تا ببینیم چگونه متافیزیک وحدت، انسان را نه در میدان نبرد، بلکه در مسیر سلوک به سوی کمال قرار می دهد.

۴. اگزستانس سالکانه: انسان امیدوار و به سوی کمال

اگر انسان شلینگی، جنگجویی در میدان نبرد هستی بود، انسان صدرایی، سالکی در مسیر استکمالی وجود است؛ مسیری که در آن، آزادی نه یک گسست، که خود، عین ضرورت استکمال است. متافیزیک وحدت بنیان ملاصدرا، با محوریت اصول اصالت وجود، وحدت تشکیکی و حرکت جوهری، انسان شناسی و اخلاقی را پی ریزی می کند که در تقابلی آشکار با جهان بینی تراژیک شلینگ قرار دارد. برای تبیین این اگزستانس سالکانه، نخست به تلقی صدرایی از آزادی در نسبت با سیوروت وجودی پرداخته، سپس جایگاه انسان را به منزله سالک در این مسیر روشن ساخته و در نهایت، اخلاق برآمده از این نگاه را به مثابه یک سلوک تهذیبی تحلیل می کنیم.

الف) آزادی به مثابه شدن: حرکت در ضرورت

در حکمت متعالیه، آزادی نه در گسست از ضرورت، که در عالی ترین مرتبه خود ضرورت تبیین می شود. برای فهم این معنا، باید به اصل بنیادین «حرکت جوهری» بازگشت. ملاصدرا بر خلاف پیشینیان خود که حرکت را تنها در اعراض (کیف، کم، وضع و این) ممکن می دانستند، اثبات کرد که حرکت در خود «جوهر» و ذات اشیاء راه دارد (عبودیت، ۱۳۹۰ش، ص ۱۸۱). کل عالم مادی، از جمله انسان، در یک سیوروت و تحول ذاتی مداوم قرار دارد. این حرکت، یک قانون جبری و کور نیست، بلکه مسیری تکاملی از قوه به فعل و از نقص به کمال است. آزادی انسان (اختیار) در این بستر معنا می یابد. انسان، به دلیل برخورداری از نفس ناطقه که مرتبه ای از وجود مجرد است، این توانایی منحصر به فرد را دارد که با «علم» و «اراده»، مسیر حرکت تکاملی جوهر خویش را آگاهانه جهت دهد (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۸، ص ۱۱). این تلقی در تقابل کامل با آزادی شلینگی قرار دارد. در نظام شلینگ، آزادی یک گسست از زنجیره علی و ضروری طبیعت است؛ امکانی بی بنیاد که از نابیناد برمی خیزد. اما در حکمت متعالیه، آزادی خود، عالی ترین مرتبه و پیچیده ترین نتیجه ضرورت حاکم بر نظام هستی است.

این نظام، آزادی را با حذف ضرورت تبیین نمی کند، بلکه با بازتعریف آن در یک ساختار طولی، آن را اثبات می کند. افعال اختیاری انسان از منظر خود فاعل انسانی، آزادانه و با گزینش صورت می گیرند؛ اما همین افعال در سلسله علل طولی، معلول اراده الهی و داخل در نظام ضروری عالم هستند. به بیان دیگر، اراده الهی به وجود انسان مختار تعلق گرفته است؛ یعنی خداوند اراده کرده است که انسان با اختیار خود مسیرش را برگزیند. از این رو، اختیار انسان در عرض اراده الهی نیست تا با آن در تضاد باشد؛ بلکه در طول آن قرار دارد و یکی از مجاری تحقق آن است (مطهری، ۱۳۶۳ش، ص ۱۶۲). انسان آزاد است، نه به این معنا که می تواند از قوانین هستی بگریزد، بلکه به این معنا که می تواند به طور آگاهانه، در این قوانین مشارکت کرده و مسیر سیوروت وجودی خود را تعیین کند. این آزادی، نه آزادی هولناک معلق بودن، که آزادی معنادار «شدن» در یک مسیر غایت مند است.

ب) انسان به مثابه سالک در مراتب وجود: از نقص تا کمال

بر اساس این تلقی از آزادی، انسان نه یک میدان نبرد، که یک سالک در مسیر است. ملاصدرا با بهره گیری از میراث عرفانی، انسان را موجودی جامع می داند که تمامی مراتب هستی، از نازل ترین (طبیعت) تا عالی ترین (عقل)، را در خود بالقوه دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، ص ۱۸). او یک «کون جامع» و خلاصه ای از کل عالم است. از این رو، زندگی او یک سفر وجودی (اسفار اربعه) برای فعلیت بخشیدن به این مراتب و صعود در نردبان هستی است. وظیفه او، نه نبرد با یک نیروی شر مستقل، که اشتداد وجودی و کاستن از محدودیت های ماهوی برای نزدیک تر شدن به خیر محض و عالی ترین مرتبه وجود است (کربن، ۱۳۹۷ش، صص ۲۵۰-۲۶۰).

وضعیت او، نه وضعیت تعلیق تراژیک، که وضعیت «صیروت» امیدوارانه است. او همواره در حال «شدن» است و این شدن، جهتی مشخص و غایتی معین دارد: تقرب به مبدأ هستی. شر، در این نگاه، نه یک دشمن بیرونی، که «حجاب» درونی است. شرور، از جنبه‌های عدمی و نقصانی ماهیت‌ها در مراتب پایین‌تر وجود برمی‌خیزد (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۷، صص ۵۸-۵۹). بنابراین، وظیفه سالک، نبرد با یک قوه اهریمنی نیست؛ بلکه مبارزه با نواقص و اعدام درونی خویش، یعنی جهل، شهوت و غضبِ مهارنشده است که او را از حرکت در مسیر استكمال بازمی‌دارند.

این انسان، برخلاف انسان تراژیکِ شلینگ که در تنهایی تصمیم خود رها شده است، در یک نظام کیهانی معنادار قرار دارد. هر انتخاب او، نه یک گسست بی‌بنیاد، که گامی در مسیر صعود یا سقوط در مراتب وجود است. او در این مسیر تنها نیست؛ بلکه با تمام موجودات دیگر در یک حرکت جوهری واحد شریک است. این نگاه، به انسان، جایگاهی والا در نظام هستی می‌بخشد؛ او نه تنها بخشی از این نظام است، بلکه به واسطه اختیار خود، می‌تواند به عالی‌ترین غایات آن تحقق بخشد. این تلقی از انسان به مثابه سالک، در تقابل با انسان مدرنی است که خود را مرکز و معیار همه چیز می‌داند. انسان صدرایی، انسانی است که همواره در نسبت با امری فراتر از خود، یعنی با حقیقت واحد وجود، تعریف می‌شود.

ج) اخلاق به مثابه سلوک تهذیبی: از علم تا عمل

از این انسان‌شناسی سلوکی، اخلاقی متناسب با آن برمی‌آید. اخلاق در این نگاه، یک «ریاضت» و «تهذیب نفس» برای زدودن موانع عدمی و رسیدن به کمال وجودی است (جوادی آملی، ۱۳۸۶ش، ج ۶، ص ۳۴۵). زیست اخلاقی، کوششی است برای غلبه بر حدود ماهوی و فعلیت بخشیدن به عالی‌ترین کمالات ممکن در مرتبه وجودی خویش. آزادی او، آزادی‌ای غایت‌مند است که در نهایت، در «عبودیت»، «بندگی» و «سرپرده‌گی» اختیاری و فانی در حق به اوج خود می‌رسد. در اینجا، آزادی نهایی، نه در اوج خودبنیادی اراده فردی، که در اوج تسلیم این اراده به اراده کلی حق است. این، اخلاق یک سالک است که می‌کوشد خود را با جریان کلی هستی هماهنگ سازد و به سرچشمه خود بازگردد. این اخلاق، برخلاف اخلاق نبردآمیز شلینگ، اخلاقی عمیقاً مبتنی بر «علم» و «معرفت» است. در حکمت متعالیه، علم خود مرتبه‌ای از وجود است و هرچه علم انسان به نظام هستی، مراتب وجود و غایات عالم کامل‌تر شود، اراده او نیز به‌طور طبیعی به خیر و کمال متمایل‌تر می‌گردد. انسان، هرچه بیشتر به مراتب عالی‌تر وجود و غایات نظام هستی علم پیدا کند، افعال او نیز به خیر نزدیک‌تر می‌شود. در اینجا، جهل، بزرگترین مانع اخلاقی و ریشه شرور اختیاری است. این نگاه، به تلقی سقراطی از اخلاق که «فضیلت، عین معرفت است» بسیار نزدیک است (عبودیت، ۱۳۹۰ش، ص ۲۱۵). همچنین، این اخلاق، فردی و در عین حال، کیهانی است. هر فعل اخلاقی انسان، نه تنها بر سرنوشت خود او، که بر کل نظام هستی تأثیر می‌گذارد. او با هر گامی که در مسیر سلوک برمی‌دارد، به تحقق هماهنگی و کمال در کل عالم یاری می‌رساند. این، اخلاقی است که انسان را از انزوای خودبنیادی مدرن رها می‌سازد و او را در پیوندی عمیق با کل واقعیت قرار می‌دهد. اکنون که چشم‌انداز آرام و استكمالی انسان در نظام صدرایی ترسیم شد و چهره «انسان سالک» در برابر «انسان تراژیک» قرار گرفت، می‌توانیم این دو اگزیستانس کاملاً متمایز را در برابر یکدیگر قرار دهیم تا از دل این مواجهه، به نتایجی بنیادین در باب دو راه ممکن برای تفکر در باب انسان دست یابیم.

۵. ملاحظه نهایی: دو راه متافیزیکی؛ دو سرنوشت انسان

در نگاهی نهایی، می‌توان تشابه‌ها و تمایزهای این دو نظام را که شالوده نتایج این پژوهش را تشکیل می‌دهند، به شرح زیر جمع‌بندی کرد:

الف) نقطه عزیمت مشترک (تشابه ساختاری؛ دو پاسخ به یک بحران مشترک): در سطحی عمیق، هر دو فیلسوف با یک معضل ساختاری واحد روبه‌رو هستند: چگونه می‌توان کثرت و نقص را از اصلی واحد و کامل استنتاج کرد؟ هر دو برای حل این مسأله، به نوعی ثنویت یا دوگانگی در اصول پناه می‌برند. شلینگ با طرح تمایز میان بنیاد و وجود و ملاصدرا با طرح تمایز میان وجود و ماهیت، اصلی برای کمال و وحدت (وجود در هر دو نظام) و اصلی برای نقص و کثرت (بنیاد در برابر ماهیت) معرفی می‌کنند. این هم‌ساختاری در صورت‌بندی مسأله، نشان می‌دهد که هر دو متفکر در حال دست‌وپنجه نرم کردن با یک پرسش کلاسیک متافیزیکی هستند. پیش از پرداختن به تفاوت‌های بنیادین، ضروری است بر نقاط تشابه ساختاری عمیقی تأکید ورزیم که اغلب در سایه تفاوت‌های آشکار پنهان می‌مانند.

نخست، هر دو متفکر در حال پاسخ به یک بحران درون‌گفتمانی هستند. شلینگ در برابر ایده‌آلیسم عقل‌گرای محض، که در تبیین واقعیت انضمامی شر و آزادی رادیکال ناتوان بود، قیام می‌کند. او می‌کوشد تا امر تاریک، غیرعقلانی و ارادی را به نظام متافیزیکی بازگرداند

و فلسفه را از خطر تبدیل شدن به یک «منطق انتزاعی»^{۳۴} برهاند (Beiser, 2002, p. 115). به همین ترتیب، ملاصدرا نیز در برابر فلسفه مشاء که در تبیین «صیروت» و «وحدت وجود» با چالش‌های جدی روبه‌رو بود و همچنین در برابر عرفان نظری که فاقد استدلال برهانی کافی بود، حکمت متعالیه را به منزله نظامی جامع برای تلفیق برهان، عرفان و وحی بنیان نهاد (نصر، ۱۳۷۸ ش، ص ۹۸). هر دو فیلسوف، نماینده یک «نقطه عطف» هستند که می‌خواهند با بازاندیشی در مبانی، سنت فکری خود را به ساحتی نوین و پویاتر وارد کنند.

دوم، هر دو نظام برای حل معضل «وحدت و کثرت» و تبیین «نقص و شر»، به نوعی دوگانگی در اصول متافیزیکی پناه می‌برند. این مهم‌ترین و عمیق‌ترین تشابه ساختاری میان این دو است. هر دو فیلسوف دریافته‌اند که استنتاج کثرت ناقص از وحدت کامل، بدون فرض یک «اصل دوم» یا یک «وجه دیگر» در ساختار واقعیت، ناممکن است. شلینگ با طرح تمایز بنیادین میان بنیاد به مثابه اصل تاریک، بالقوه و خودخواه، و وجود به مثابه اصل روشن، بالفعل و کلی، ساختار هستی را ذاتاً دوگانه و پرتنش می‌بیند. ملاصدرا نیز با طرح تمایز محوری میان وجود به مثابه حقیقت اصیل، واحد و خیر محض، و ماهیت به منزله امری اعتباری، متکثر و منشأ نقص و محدودیت، به این معضل پاسخ می‌دهد. گرچه سرشت این دو اصل (بنیاد و ماهیت) کاملاً متفاوت است، اما کارکرد متافیزیکی آنها در هر دو نظام مشابه است: هر دو، اصل تبیین‌کننده کثرت، تناهی، نقص و در نهایت، «شر» هستند.

سوم، هر دو فیلسوف به یک هستی‌شناسی پویا^{۳۵} معتقدند. جهان‌بینی آن‌ها در تقابل با متافیزیک‌های ایستا و جوهرمحور قرار دارد. برای شلینگ، واقعیت یک «صیروت» و «ستیز» دراماتیک و بی‌پایان میان دو قوه بنیاد وجود است. این یک درام کیهانی است که در آن، هستی مدام در حال شدن و برساختن خویش است. برای ملاصدرا نیز، کل عالم مادی در یک حرکت جوهری مداوم قرار دارد؛ یک تحول ذاتی و تکاملی که در آن، هر موجودی در حال اشتداد وجودی و حرکت از نقص به سوی کمال است. این تأکید بر شدن، به جای بودن ایستا، یکی دیگر از نقاط پیوند عمیق این دو اندیشه است.

چهارم، در هر دو نظام، «انسان» جایگاهی محوری و استثنایی دارد. انسان، نقطه‌ای است که در آن، تنش یا صیروت کیهانی به اوج خودآگاهی خود می‌رسد. در نگاه شلینگ، انسان موجودی است که «شکاف هستی» در او به منصه ظهور می‌رسد و دو اراده بنیادین کیهانی در وجود او رویاروی یکدیگر قرار می‌گیرند. در حکمت متعالیه نیز، انسان یک «کون جامع» و خلاصه‌ای از کل عوالم هستی است که بالقوه تمامی مراتب را در خود دارد و می‌تواند با اختیار خود، این مسیر استکمالی را آگاهانه بپیماید. بنابراین، هر دو فیلسوف، انسان را نه یک ابژه منفعل، که یک سوژه کنشگر در مرکز درام کیهانی قرار می‌دهند.

ب) نقاط افتراق بنیادین (تمایزهای سرنوشت‌ساز): با وجود تشابه‌های ساختاری عمیق، پاسخ‌های شلینگ و ملاصدرا به پرسش‌های مشترک، در نهایت به دو جهان‌بینی متمایز و دو سرنوشت متفاوت برای انسان می‌انجامد.

۱. سرشت اصل محدودیت؛ بنیاد فعال در برابر ماهیت منفعل: چنانکه در بخش تشابه‌ها ذکر شد، هر دو فیلسوف یک اصل محدودیت را برای تبیین کثرت و نقص به کار می‌گیرند. این نقطه عزیمت مشترک، خود را در تفاوتی سرنوشت‌ساز آشکار می‌کند. در نظام شلینگ، بنیاد، یک اصل فعال، ایجابی و دارای اراده است؛ یک اشتیاق کور و نیرویی واقعی که در تقابل با اراده روشن وجود قرار می‌گیرد. این بنیاد، یک قوه مثبت و دارای انرژی است که میل به انقباض و خودخواهی دارد. این نگاه، ریشه در سنت عرفان آلمانی (مانند یاکوب بومه) دارد که به وجود یک وجه تاریک در خود الوهیت باور داشت (مجتهدی، ۱۳۹۵ ش، صص ۱۵۵-۱۶۲).

در مقابل، در حکمت صدرایی، ماهیت اصلی منفعل، اعتباری و عدمی است. ماهیت، فی‌نفسه هیچ تحقق و نیرویی در خارج ندارد؛ بلکه صرفاً «حد» و مرز هر مرتبه از وجود است (طباطبایی، ۱۳۸۶ ش، ص ۲۲). ماهیت اراده و اشتیاق ندارد و یک نیروی متخاصم نیست؛ بلکه تنها نمایانگر فقدان و «نقصان» کمالات مراتب بالاتر وجود است. این تمایز، که می‌توان آن را سرنوشت‌سازترین انتخاب متافیزیکی نامید، پیامدهای مستقیمی برای کل ساختار دو نظام دارد و سایر تفاوت‌ها از آن برمی‌خیزند.

۲. متافیزیک شر؛ قوه ایجابی در برابر امر عدمی: این دو تلقی از اصل محدودیت، به نحو مستقیم به دو متافیزیک متضاد از شر می‌انجامد. از آنجاکه بنیاد در نظام شلینگ یک نیروی فعال و دارای اراده است، شر نیز یک قوه ایجابی و واقعی است. شر، از طغیان اراده خودخواهانه بنیاد علیه اراده کلی وجود برمی‌خیزد (شلینگ، ۱۳۹۸ ش، ص ۷۵). شر در اینجا یک انتخاب مثبت برای سرکشی و وارونه ساختن اصول است؛ یک انرژی واقعی که در جهان عمل می‌کند و انسان می‌تواند آگاهانه خود را وقف آن کند (عبادی و کریمی دورکی، ۱۴۰۲ ش، ص ۱۱۸). این نگاه به شر، آن را به امری تراژیک و دهشتناک تبدیل می‌کند که ریشه‌ای متافیزیکی در خود ساختار هستی دارد.

اما در مقابل، از آنجاکه «ماهیت» در حکمت متعالیه امری منفعل و عدمی است، شر نیز امری عدمی و صرفاً «فقدان کمال» است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، صص ۵۷-۵۸). شر، وجود مستقل ندارد، بلکه از محدودیت‌های ماهوی و نرسیدن یک موجود به کمال لایق خود ناشی می‌شود. برای مثال، جهل، شر است چون فقدان علم است؛ بیماری، شر است چون فقدان سلامت است. این تلقی، گرچه از دهشت متافیزیکی شر می‌کاهد، اما در تبیین شرور ارادی و انتخاب آگاهانه شر توسط انسان با چالش‌هایی روبه‌رو می‌شود که نیازمند تحلیل‌های دقیق‌تری در باب «اراده معطوف به شر» است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، صص ۹۰-۱۱۰).

۳. تصویر واقعیت؛ ستیز دراماتیک در برابر وحدت تشکیکی: این دوگانگی در باب شر، به دو تصویر متفاوت از واقعیت منتهی می‌شود. متافیزیک شلینگ، جهانی ذاتاً دوگانه، پرتنش و دراماتیک را به تصویر می‌کشد که صحنه یک «ستیز» ازلی و آشتی‌ناپذیر است. واقعیت، یک نبرد کیهانی است و آرامش، تنها یک وقفه موقت در این نبرد بی‌پایان است. این جهان‌بینی، به‌نحو عمیق تراژیک است؛ زیرا تنش و تضاد، ذاتی ساختار هستی است و هرگز به‌طور کامل حل نمی‌شود (Bowie, 1993, pp. 58-75). در نقطه مقابل، متافیزیک صدرایی، جهانی واحد، هماهنگ و دارای مراتب (تشکیکی) را ترسیم می‌کند. در اینجا، کثرت، نه حاصل ستیز، که حاصل تجلیات و ظهورات حقیقت واحد وجود در مراتب مختلف شدت و ضعف است. این یک نظام طولی و غایتمند است که در آن، هر موجودی در مسیر حرکت جوهری، به‌سوی کمال در حرکت است. این جهان‌بینی، امیدوارانه و غایت‌شناسانه است؛ زیرا کل هستی در یک مسیر تکاملی معنادار قرار دارد و شر، تنها یک امر عارضی و ناشی از نقص در این مسیر است.

۴. ذات آزادی؛ گسست بی‌بنیاد در برابر صیروت استکمالی: هر دو فیلسوف برای آزادی جایگاهی محوری قائل‌اند، اما تعریف آن‌ها از آن کاملاً متفاوت است. آزادی در نگاه شلینگ، یک گسست رادیکال از زنجیره ضرورت است؛ یک امکان بی‌بنیاد و هولناک برای انتخاب میان خیر و شر. این آزادی، که از همان نابینا نخستین سرچشمه می‌گیرد، انسان را در برابر مفاکی از امکان‌های نامتعین قرار می‌دهد و منشأ اضطراب اگزیستانسیال است (Heidegger, 1985, pp. 174-177). در اینجا، آزادی با حذف ضرورت تبیین نمی‌شود؛ بلکه اراده انسان در طول اراده الهی قرار دارد و مجرای تحقق نظام ضروری و غایتمند عالم است. این آزادی در بستر ضرورت است؛ نه آزادی هولناک معلق بودن، که آزادی معنادار «شدن» در یک مسیر مشخص.

۵. غایت اخلاقی؛ ایستادگی قهرمانانه در برابر سلوک تهذیبی: در نهایت، این دو نظام، دو آرمان و غایت اخلاقی متفاوت را پیش روی انسان قرار می‌دهند. با توجه به جهان‌بینی تراژیک شلینگ، غایت اخلاقی، ایستادگی قهرمانانه در برابر تنش و «تاب‌آوردن تراژدی وجود» است. انسان اخلاقی، قهرمانی است که در شکاف هستی می‌ایستد، بار هولناک آزادی را به دوش می‌کشد و می‌کوشد تا هماهنگی شکننده‌ای میان نیروهای متخاصم درون و بیرون خود برقرار کند. این اخلاق «تصمیم» و «مسئولیت» در جهانی ذاتاً پرتنش است. اما، غایت انسان صدرایی، «سلوک» و «استکمال» برای رسیدن به عالی‌ترین مرتبه وجود و فنا در خیر محض است. انسان اخلاقی، «سالکی» است که با «ریاضت» و «تهذیب نفس»، می‌کوشد حجاب‌های ماهوی و موانع عدمی را از پیش روی خود بردارد تا به سرچشمه هستی نزدیک‌تر شود. این اخلاق «شدن» و «تقرب» در یک نظام کیهانی هماهنگ و معنادار است. غایت نهایی در اینجا، نه تاب‌آوردن تنش، که حل کردن آن در وحدت نهایی با حقیقت است.

نوآوری این مقاله، در نشان دادن همین پیوند گریزناپذیر میان هستی‌شناسی و انسان‌شناسی از طریق یک گفت‌وگوی میان‌فرهنگی بود. این پژوهش نشان داد که انتخاب میان ایجابی یا عدمی دانستن شر، تنها یک بحث نظری نیست؛ بلکه به‌طور مستقیم به تعریف دو سبک کاملاً متفاوت از زیست انسانی می‌انجامد. این گفت‌وگو، خود، می‌تواند نقطه آغازی برای پژوهش‌هایی نو باشد:

– **غنی‌سازی حکمت متعالیه:** حکمت متعالیه با نظام هماهنگ و غایتمند خود، می‌تواند با درگیر شدن با مسئله شر ایجابی و آزادی رادیکال در ایده‌آلیسم آلمانی، غنای بیشتری یابد. آیا تلقی عدمی از شر، قادر است تمام ابعاد دهشتناک شرور تاریخی و ارادی را که انسان مدرن با آن روبه‌روست، به اندیشه درآورد؟ آیا می‌توان با حفظ چارچوب حکمت صدرایی، تحلیلی عمیق‌تر از «اراده معطوف به شر» ارائه داد؟

– **چالشی برای فلسفه غرب:** از سوی دیگر، فلسفه غرب، به‌ویژه پس از شلینگ و نیچه که با مفاک بی‌بنیادی روبه‌رو شد، می‌تواند با نگرستن در آینه حکمت صدرایی و نظام وحدت‌گرایی آن، راهکارهایی نو برای اندیشیدن به معضل بیگانگی و نیهیلیسم بیابد. آیا می‌توان با حفظ دستاوردهای تفکر انتقادی مدرن، به‌نوعی از «اگزیستانس سالکانه» و غایتمند اندیشید که انسان را از پوچی برهاند؟

– **امکان راه سوم:** آیا تفکر ناگزیر از انتخاب میان این دو راه است: راهی که به‌بهای پذیرش یک ستیز بنیادین، به آزادی تراژیک انسان وفادار می‌ماند، و راهی که با تبیین یک نظام هماهنگ، به انسان، امید سلوک و استکمال را ارزانی می‌دارد؟ جستجو برای راهی سوم که بتواند هم عمق تراژیک آزادی را به رسمیت بشناسد و هم افقی برای استکمال و معنا بگشاید، می‌تواند پروژه فکری دوران ما باشد.

در نهایت، باید اذعان کرد که این تحلیل، عمدتاً در ساحت فلسفی باقی ماند. هر دو متفکر، اما، عمیقاً الهیاتی نیز می‌اندیشند. فلسفه متأخر شلینگ به‌سوی «فلسفه وحی»^{۳۶} و نظام صدرایی به تفسیر باطنی قرآن گره خورده است. پژوهشی دیگر می‌تواند به این پرسش بپردازد که «وحی» و «ایمان» در هریک از این دو نظام، چه نقشی در حل نهایی تنش‌ها و راهنمایی انسان در مسیر وجودی‌اش ایفا می‌کنند. این امر می‌تواند به فهمی کامل‌تر از راه‌حل نهایی هر دو فیلسوف برای وضعیت انسان بینجامد. این گفت‌وگو، در نهایت، دعوتی است به فراتر رفتن از مرزهای بسته سنت‌های فکری و اندیشیدن به خود «امر مورد تفکر» در افقی جهان‌شمول. این دو نظام، دو قله رفیع در تاریخ اندیشه بشری هستند که هریک چشم‌اندازی منحصر به فرد به روی ما می‌گشایند. انتخاب میان «ستیز» و «وحدت»، تنها یک انتخاب متافیزیکی نیست، بلکه انتخابی است که سرنوشت انسان را رقم می‌زند.

۶. نتیجه

این پژوهش نشان داد که هر پاسخ متافیزیکی به مسأله «شر»، به‌نحو مستقیم به یک صورت‌بندی از وضعیت انسان در جهان منتهی می‌شود. از خلال گفتگوی تطبیقی میان فلسفه شلینگ و حکمت صدرایی، آشکار شد که نقطه افتراق بنیادین میان دو سرنوشت ممکن برای انسان، یک انتخاب هستی‌شناختی کلیدی است: ایجابی یا عدمی دانستن اصل محدودیت. دستاورد اصلی تحقیق، صورت‌بندی دو الگوی متمایز انسان‌شناختی بود:

۱. **اگزیستانس تراژیک شلینگی:** این الگو برآمده از متافیزیکی است که بنیاد را اصلی فعال و ایجابی می‌داند. در این جهان‌بینی، شر یک نیروی واقعی است و انسان در شکاف هستی، نبردی قهرمانانه و بی‌امان را با بار هولناک آزادی به دوش می‌کشد.
 ۲. **هستی سالکانه صدرایی:** این الگو مبتنی بر حکمتی است که ماهیت را امری منفعل و عدمی می‌شمارد. در این نگاه، شر تنها فقدان کمال است و انسان، سالکی امیدوار است که در مسیر غایتمند حرکت جوهری به‌سوی کمال گام برمی‌دارد.
- نوآوری این مقاله، علاوه بر صورت‌بندی این دو الگو، در آشکار ساختن یک هم‌ساختاری عمیق در روش دو فیلسوف بود. هر دو برای تبیین نقص و کثرت، به یک اصل ثانوی در کنار وجود پناه می‌برند (بنیاد در برابر ماهیت). این نشان می‌دهد که سرنوشت‌سازترین تصمیم متافیزیکی، نه در به‌کارگیری یک اصل دوم، بلکه در تعیین سرشت آن (فعال یا منفعل) نهفته است. بنابراین، این تحقیق نشان داد که انتخاب میان ایجابی یا عدمی دانستن شر، یک بحث نظری صرف نیست؛ بلکه یک تصمیم متافیزیکی بنیادین است که به‌طور مستقیم دو سبک کاملاً متفاوت از زیست انسانی، دو معنای متضاد از آزادی و دو غایت اخلاقی متمایز را تعریف می‌کند.
- در نهایت، این گفتگوی تطبیقی، افق‌هایی نو برای پژوهش‌های آینده می‌گشاید. این دو جهان‌بینی، نماینده دو راه بنیادین برای تفکر در باب سرنوشت انسان هستند: راهی که به‌بهای پذیرش ستیزی بنیادین، به آزادی تراژیک انسان مدرن وفادار می‌ماند و راهی که با تبیین نظامی هماهنگ، به انسان، امید سلوک و استکمال را ارزانی می‌دارد. از این‌رو، می‌توان پرسید: آیا حکمت صدرایی با تلقی عدمی از شر، قادر است تمام ابعاد دهشتناک شرور تاریخی و ارادی را به اندیشه درآورد؟ و ازسوی دیگر، آیا فلسفه غرب پس از شلینگ، می‌تواند با نگرستن در آینه حکمت وحدت‌گرای صدرایی، راهی برای برون‌رفت از نیهیلیسم و بازیابی معنای غایی برای زندگی بیابد؟ جستجو برای راهی سوم که بتواند هم عمق تراژیک آزادی را به رسمیت بشناسد و هم افقی برای استکمال و معنا بگشاید، می‌تواند پروژه فکری دوران ما باشد؛ پروژه‌ای که این مقاله کوشیده است تنها طلیعه آن را آشکار سازد.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۸۵ش). دفتر عقل و آیت عشق. تهران: طرح نو.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶ش). رهیق مختوم؛ شرح حکمت متعالیه. قم: نشر اسراء
- شلینگ، فریدریش ویلهلم یوزف (۱۳۹۵ش). نظام ایدئالیسم/استعلایی. (ترجمه: سید مسعود حسینی). تهران: نشر نی.
- شلینگ، فریدریش ویلهلم یوزف (۱۳۹۸ش). پژوهش‌های فلسفی در باب ذات آزادی انسان. (ترجمه: مجتبی درایتی و ابوالحسن ارجمند تاج‌الدینی). تهران: نشر شب‌خیز.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۶ش). بدایه الحکمه. (تصحیح و تعلیق: علی شیروانی). قم: بوستان کتاب.
- عبادی، احمد؛ کریمی دورکی، الهام سادات (۱۴۰۲ش). متافیزیک شر: تفسیر هستی‌شناختی بر نقد نظام آزادی. فلسفه، ۲۱(۲)، ۱۰۴-۱۲۶.
- DOI: <https://doi.org/10.22059/jop.2023.350598.1006755>
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۰ش). درآمدی به نظام حکمت صدرایی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- کانت، ایمانوئل (۱۳۹۱ش). بنیاد مابعدالطبیعه/اخلاق. (ترجمه: حمید عنایت). تهران: انتشارات خوارزمی.
- کربن، هانری (۱۳۹۷ش). تاریخ فلسفه اسلامی. (ترجمه: جواد طباطبایی). تهران: انتشارات مینوی خرد.
- کی‌یرکگور، سورن (۱۳۷۸ش). مفهوم اضطراب. (ترجمه: صالح نجفی). تهران: نشر مرکز.
- مجتهدی، کریم (۱۳۹۵ش). فلسفه در آلمان: از کانت تا هابرماس. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۳ش). شرح مبسوط منظومه. تهران: انتشارات صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۹۸۱م). الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، چاپ سوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نصر، سیدحسین (۱۳۷۸ش). سه حکیم مسلمان. (ترجمه: احمد آرام). تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- هایدگر، مارتین (۱۳۸۹ش). هستی و زمان. (ترجمه: سیاوش جمادی). تهران: انتشارات ققنوس.

References

- Beiser, F. C. (2002). *German Idealism: The Struggle against Subjectivism, 1781-1801*. Harvard: Harvard University Press.
- Bowie, A. (1993). *Schelling and Modern European Philosophy: An Introduction*. Britain: Routledge.
- Corbin, H. (2018). *Tarikh-e Falsafeh-ye Eslami*. (Translate: J. Tabatabaei). Tehran: Minouye Kherad Publications. [In Persian]
- Ebadi, A., & Karimi Dourki, E. S. (2023). The Metaphysics of Evil: An Ontological Interpretation of the Critique of the System of Freedom. *Philosophy*, 21(2), 104-126. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22059/jop.2023.350598.1006755>
- Ebrahimi Dinani, Gh. E. (2006). *Daftar-e Aql va Ayat-e Eshq*. Tehran: Tarh-e No Publications. [In Persian]
- Heidegger, M (1985). *Schelling's Treatise on the Essence of Human Freedom*. (Translate: J. Stambaugh). Ohio: Ohio University Press.
- Heidegger, M. (2010). *Hasti va Zaman*. (Translate: S. Jamadi). Tehran: Qoqnoos Publications. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2007). *Rahiq-e Makhtum: Sharh-e Hikmat-e Muta'aliyah*. Qom: Esra Publications. [In Persian]
- Kant, I. (2012). *Bonyad-e Ma ba'd al-Tabi'eh-ye Akhlaq*. (Translate: H. Enayat). Tehran: Kharazmi Publishing. [In Persian]
- Kierkegaard, S. (1999). *Mafhum-e Ezterab*. (Translate: S. Najafi). Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- Mojtahedi, K. (2016). *Falsafeh dar Alman: Az Kant ta Habermas*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
- Motahhari, M. (1984). *Sharh-e Mabsut-e Manzumeh*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Nasr, S. H. (1996). *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*. London: Curzon Press.
- Nasr, S. H. (1999). *Seh Hakim-e Mosalman*. (Translate: A. Aram). Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Ketab-ha-ye Jibi. [In Persian]
- Oboudiat, A. (2011). *Daramadi be Nezam-e Hikmat-e Sadraei*. Tehran: S.A.M.T. Publications. [In Persian]

- Pinkard, T. (2002). *German Philosophy 1760-1860: The Legacy of Idealism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1981). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi.
- Schelling, F. W. J. (2016). *Nezam-e Idealism-e Este'laei*. (Translate: S. M. Hosseini). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Schelling, F. W. J. (2019). *Pazhuhesh-ha-ye Falsafi dar Bab-e Zat-e Azadi-ye Ensan*. (Translate: M. Derayati & A. Arjmand Tajoddini). Tehran: Shabkhiz Publications. [In Persian]
- Tabataba'i, S. M. H. (2007). *Bidayat al-Hikmah*. (Edit: A. Shirvani). Qom: Bustan-e Ketab Publications. [In Persian]

